

КАТЕГОРІЯ РОДІВ ДІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ТА СПОСОБИ ЇЇ ВІДТВОРЕННЯ ТУРЕЦЬКОЮ МОВОЮ: ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається українська категорія родів дії та її функціональні еквіваленти в сучасній турецькій літературній мові в зіставному аспекті. Серед засобів відтворення семантики українських родів дії в турецькій мові вивчається низка засобів, зокрема перифрастичні форми дієслова, аспект можливості, дієприслівник супровідної дії, лексичні й лексико-граматичні засоби. Крім цього, категорія родів дії розглядається з позиції теорії лакуарності. Стаття є частиною інтегрального дослідження темпорально-аспектуальних комплексів турецької та української мов, що ґрунтується на положеннях функціональної лінгвістики.

Ключові слова: українська мова, турецька мова, категорія родів дії, лакуарність, функціональна еквівалентність.

Категорія родів дії (способу дієслівної дії, «здійснюваності», або Aktionsart) є специфічною рисою дієслівної системи слов'янських мов, зокрема й української. На думку О. В. Ісаченка, роди дії слов'янського дієслова з погляду властивих їм тонких відтінків значень не мають паралелей в інших європейських мовах¹.

Як зазначає В. М. Русанівський, наявність родів дії у видовій системі слов'янських мов засвідчив шведський учений З. Агрелль у праці «Видові відмінності й творення родів дії в польських дієсловах» (1908). Учення про роди дії в слов'янських мовах було розвинене на матеріалі польської, чеської, словацької, російської та інших мов такими відомими лінгвістами, як Е. Кошмідер, І. Немец, Ю. С. Маслов, О. В. Бондарко, Л. Л. Буланін². Категорії родів дії, зокрема на матеріалі російської та української мов, присвятили свою увагу чимало вчених³, проте залишається незаперечним той факт, що єдиного погляду, який без-

¹ Ісаченко А. В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким : Морфология. — 2-е изд. — М., 2003. — С. 6.

² Українська мова : Енциклопедія. — К., 2000. — С. 517.

³ Див.: Русанівський В. М. Структура українського дієслова. — К., 1971. — 315 с.; Маслов Ю. С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание. — М., 2004. — С. 365–395; Украинская грамматика / Русановский В. М., Жовтобрюх М. А., Городенская Е. Г., Грищенко А. А. — К., 1986. — 360 с.; Зализняк Анна А. Способ действия [Электронный ресурс] // Электронная энциклопедия «Кругосвет». — <http://www.krugosvet.ru/articles/77/1007730/1007730a1.htm>; Современный русский язык : Учебник / Под ред. Н. С. Валгиной. — М., 2002. — 528 с.; Розенталь Д. Э., Голуб И. Б., Теленкова М. А. Современный русский язык. — М., 2002. — 448 с.; Федосеев А. И. Поле интенсивности действия русского глагола (проблемы лексикографической представленности) : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Саратов, 2006. — 20 с.; Ставицка Я. К вопросу о выделении способов глагольного действия в русском языке [Электронный ресурс] // Respectus Philologicus. — 2003. — N 4(9). — <http://filologija.vukhf.lt/4-9/doc/Stawnicka.doc>; Сидоренко Т. М. Кількісні способи дієслівної дії в українській мові : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 2005. — 20 с.; Ачилова О. Л. До поняття аспектуальної кратності в сучасній українській мові // Культура народів Причорномор'я. — 2002. — № 39. — С. 102–107; Мединська Н. М. Структура семантичного поля дієслів багатократно-дистрибутивної і розподільної дії : Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — К., 2000. — 19 с.

застережно прийняли б усі дослідники, стосовно категорії родів дії у слов'янських мовах сформовано не було.

У контексті нашого зіставного дослідження ми не ставимо завдання кардинально змінити думку наукової спільноти щодо розглядуваного мовного явища, проте хочемо спинитися на кількох проблемах. По-перше, описати сутність та окремі випадки реалізації категорії родів дії в українській мові й розглянути її взаємовідношення з категорією дієслівного виду. По-друге, здійснити зіставний аналіз категорії родів дії із засобами турецької мови, які можуть слугувати еквівалентами розглядуваної категорії й передавати ті значення характеру протікання дії, які в українській мові припадають на функції *Aktionsart*.

Під категорією родів дії розуміється тип модифікації дієслівної дії, виражений певними словотвірними засобами, а саме: префіксами, інфіксами, постфіксами, циркумфіксами. Навіть при простому візуальному аналізі виявляється зв'язок категорії родів дії з категорією дієслівного виду, хоч єдності в поглядах на таке взаємовідношення в лінгвістичній науці немає. Наприклад, О. В. Ісаченко вважає, що вид і роди дії є різними маніфестаціями одного й того самого явища, які перебувають у додатковому розподілі. Тому дієслово, яке співвідноситься з певним вихідним дієсловом протилежного виду, є або його видовим корелятом, або його регулярною семантичною модифікацією, тобто *Aktionsart*. Таким чином, за О. В. Ісаченком, диференційною ознакою родів дії є відсутність у них видових корелятивів.

Цей погляд у певних аспектах є хибним, тому й приймається далеко не всіма аспектологами, насамперед тому, що критерій видової непарності у визначенні родів дії є далеко не абсолютним, оскільки іноді можлива вторинна імперфективізація родів дії, як-от у дієсловах: *(no)накупати* — *(no)накупити*, *відцвітати* — *відцвісти* тощо.

У сучасній аспектології прийнятим є підхід, згідно з яким дієслівний вид і роди дієслова розглядаються як явища різного порядку, хоча й мають відношення до однієї і тієї самої поняттєвої сфери. Тобто вважається, що вид є граматичною категорією, а спосіб дії — словотвірною. З іншого боку, ми неодноразово підкреслювали, що надання дієслівному виду характеру граматичної категорії є питанням більш ніж дискусійним⁴, за багатьма параметрами його доцільніше зараховувати до словотвірних засобів, так само, як і категорію родів дії (надто ж дають підстави для такого висновку результати типологічних досліджень — порівняння слов'янського дієслівного виду з аналогічними явищами в типологічно відмінних мовах, наприклад турецькій).

Змістова сторона обох категорій фактично є спільною (вони позначають «внутрішній час», спосіб розподілу, протікання дії в часі), і одне й те саме дієслово може виявлятися одночасно і видовим корелятом до певного дієслова протилежного виду, і одним із його родів дії. З огляду на фактичну близькість змістової сторони категорій виду й родів дії вважаємо їх явищами одного порядку, тобто словотвірними засобами, які вказують на спосіб дисперсії і характер реалізації дії в часі. Разом з тим не можна ототожнити ці явища, і заважає такому ототожненню лише функціональний критерій — ступінь обов'язковості й факультативності розглядуваних мовних явищ; вид (у своїх інваріантно-варіантних реалізаціях) є облігаторною для будь-якого дієслова в україн-

⁴ Сорокін С. В. Проблема інваріантності-варіативності в межах функціонально-семантичного поля аспектуальності в турецькій, російській та українській мовах // Наук. вісн. каф. ЮНЕСКО Київ. нац. лінгв. ун-ту. — 2006. — Вип. 12. — С. 122–130.

ській мові категорією — не може існувати дієслова, яке на лексичному рівні й, відповідно, у будь-яких граматичних виявах було б індиферентним з погляду видової належності. Натомість категорія родів дії є факультативною; разом з тим вона, на відміну від категорії виду, часто пов'язана не лише з відображенням характеру протікання дії, але й із конотаціями, тобто емоційно забарвленим мовленням.

А. А. Залізник, ґрунтуючись на матеріалі російської мови (це однаковою мірою стосується й української) відзначає, що переважна більшість родів дії твориться від дієслів недоконаного виду: за допомогою додавання префікса / інфікса / постфікса тощо процес, позначений вихідним дієсловом недоконаного виду, певною мірою обмежується — кількісно або якісно. Самі ж роди дії в переважній більшості випадків належать до доконаного виду; з іншого боку, є невеликі групи дієслів доконаного виду, від яких також можуть утворюватися дієслівні роди⁵ (напр.: У травні всі дерева в саду *поперемерзли*).

Ми не зупинятимемося детально на переліку афіксів (префіксів, суфіксів тощо), за допомогою яких творяться в українській мові роди дії, а зосередимося на аналізі турецьких відповідників таких українських дієслів. Зауважимо лише, що, за В. М. Русанівським, в українській мові налічується близько двадцяти родів дії; за запропонованим нижче підходом ми нарахували їх дев'ятнадцять. В. М. Русанівський поділяє роди дії в українській мові на чотири групи (розряди), а саме: 1) результативні роди дії, які позначають різні способи експлікації досягнення дією результату; 2) фазові роди дії, які позначають різні фази реалізації дії (початок, тривання, кінець); 3) кількісні роди дії, які вказують або на цілісність, або на розчленованість (пунктирність) дії; 4) роди дії, які позначають ступінь інтенсивності вияву дії; кожна з груп родів дії поділяється, у свою чергу, на кілька окремих родів дії⁶. Ми не схильні до групування окремих родів дії в цілі класи / розряди, оскільки таке групування іноді виявляється штучним, тому розглядаємо кожен рід дії в українській мові окремо й аналізуємо можливі способи відтворення семантики таких дієслів турецькою мовою.

Виходячи з окресленої вище проблематики дослідження, спробуємо визначити особливості категорії родів дії в українській мові й способи її адекватного відтворення турецькою мовою. У широкому розумінні об'єктом дослідження є темпорально-аспектуальні комплекси турецької та української мов, у даному випадку — функціонально-семантичні поля аспектуальності. Предметом дослідження є категорія родів дії як складник функціонально-семантичного поля аспектуальності в українській мові й розрізнені засоби турецької мови, за допомогою яких можливо відтворити семантику українських родів дії.

Почнемо з так званих «починальних» дієслів, які найширше представлені в слов'янських мовах і творяться насамперед за допомогою префікса *за-*; клас починальних дієслів дихотомічно членується на інхоативні й інгресивні роди дії. Перші з них — інхоативні починальні дієслова — належать до найпродуктивніших у слов'янських мовах. Вони творяться від дієслів, які позначають гомогенні ситуації, що не мають ані початкової, ані кінцевої фази, наприклад: *загомоніти*, *зазеленчати*, *занявчати* тощо. Як зазначає А. А. Залізник, більшість інхоативних дієслів позначає явища, які сприймаються органами відчуття, а утворитися можуть лише від дієслів, що описують порівняно «прості» ситуації,

⁵ Залізник Анна А. Зазнач. праця.— С. 2.

⁶ Українська мова : Енциклопедія.— С. 517.

які ідентифікуються на невеликому відрізку свого протікання⁷. Як правило, інхоативні дієслова не здатні до вторинної імперфективації (винятками є дієслова на зразок *захворіти, закурити, заговорити* тощо, від яких можуть творитися дієслова недоконаного виду; іноді їх ідентифікують як невласне-інхоативні дієслова⁸).

Інгресивні дієслова представлені насамперед дієсловами, які позначають початок руху в певному напрямку й, відповідно, вказують на дію в цілому і творяться за допомогою префікса *по-*. На відміну від інхоативних дієслів, інгресивні вказують лише на факт початку дії і, вірогідно, на її подальшу реалізацію, але не дають уявлення про характерний для цієї дії спосіб протікання: *поїхати, полетіти, попливти* тощо.

У турецькій мові немає гомогенного класу мовних засобів, які на семантичному рівні слугували б еквівалентами починальних дієслів української мови. Такі значення в турецькій мові передаються насамперед за допомогою дієслів, які входять до лексико-семантичної групи «початок дії», як-от: *-e başlamak, -e girişmek, -e kalkmak* тощо. Такі дієслова переважно потребують датива від керованого ними іменника / герундія; до семантичної сфери такого датива входить, зокрема, і значення початку дії, напр.: *zabıgatu — koştaya başlamak, zağovoritu — konuşmaya başlamak* тощо. Іноді еквівалентом українських починальних дієслів у турецькій мові можуть бути й інші дієслова, а точніше — дієслівні сполуки, які можна з певною мірою вірогідності ідентифікувати як сталі: *zakaritu (sigareti) — sigarayı yakmak*.

Разом з тим слід зауважити, що не завжди відтінок початку дії є релевантним для турецького висловлення, тоді в уживанні дієслів починальної групи немає потреби. Починальне значення може міститися й у лексичній семантиці турецького дієслова, напр.: *voda zakınlı — su kaynadı*. Проте таке відбувається дуже рідко, оскільки видові модифікації не властиві турецькому дієслову на лексичному рівні, а значення початку дії експлікується не стільки лексичним значенням дієслова, скільки контекстом). Додамо, що в турецькій мові немає потреби в розмежуванні починальних дієслів за ознакою інхоативності й інгресивності, оскільки в будь-якому разі засоби реалізації починальної семантики виявляються однаковими.

Серед граматичних засобів турецької мови, які можуть реалізовувати семантику початку дії, виділяємо не дуже продуктивну для сучасної мови перифрастичну форму з починальним значенням (*-ir olmak*), яка, однак, лише в обмеженій кількості випадків може слугувати еквівалентом українських починальних дієслів з огляду на своє значення. Розглядувана перифрастична форма позначає лише початок такої дії, яка набуває характеру перманентної або регулярної ознаки денотата (це спричинено власне прототипним значенням непродуктивного для сучасної турецької мови атемпорального дієприкметника, який перебуває в основі перифрастичної форми⁹). З іншого боку, українським еквівалентом розглядуваної перифрастичної форми частіше постають не починальні дієслова (оскільки, як зазначалося вище, вони позначають відносно «прості» ситуації), а

⁷ Зализняк Анна А. Зазнач. праця.— С. 2.

⁸ Там же.— С. 2.

⁹ Сорокін С. В. Засоби дискретної реалізації аспектуальних функцій у турецькій мові та український дієслівний вид (функціонально-типологічний аспект) // Семантика мови і тексту : Матеріали ІХ міжнар. науково-практ. конф.— 2006.— С. 413–417; Сорокін С. В. До проблеми перифрастичних форм турецького дієслова // Мова і культура.— 2007.— Вип. 9. Т. 6(94).— С. 265–273.

дієслівні сполуки з дієсловами, які входять до лексико-семантичної групи «початок дії», пор.: *Він забігав по кімнаті — Odanın içinde koşmaya başladı* і *Після інфаркту він почав кожного ранку бігати — Kalp krizi geçirdikten sonra her sabah koşar oldu*.

Іншою групою родів дії є так звані делімітативні дієслова, які творяться за допомогою префікса **по-** від дієслів, що позначають неграничні процеси (на зразок: *гратися, жити, їздити, махати*) і описують певний «квант» дії, оцінюваної як незначна й обмежена певним відтинком часу, протягом якого вона здійснювалася: *погратися, пожити, поїздити, помахати* тощо. Дієслова цього роду дії залежно від контексту висловлення можуть поставати і як власне делімітативні, і як видові кореляти до відповідних дієслів недоконаного виду: *їсти — поїсти, гратися — погратися* тощо. Делімітативні дієслова звичайно не здатні до вторинної імперфективації. У турецькій мові «делімітативність» в описаному значенні не має безпосередніх еквівалентів, а значення делімітації дії експлікується за допомогою відповідних адвербіальних маркерів, які вказують на відтинок часу (переважно — незначний), протягом якого триває дія, напр.: *Після обіду діти погналися й пішли спати — Yemekten sonra çocuklar biraz oynayıp uyumaya gittiler*.

Безпосередньо дотичними до делімітативних дієслів є й так звані дієслова пердуративного роду дії, які творяться за допомогою префікса **про-** й позначають дії, що начебто цілковито заповнюють певний відтинок часу, напр.: *пропрацювати, пролежати, проговорити (по телефону)* тощо. Дієслова цього роду дії нерідко мають здатність до вторинної імперфективації: *пролежати — пролежувати*. Так само, як і делімітативні, пердуративні дієслова не мають чіткого еквівалента в турецькій мові, а значення пердуративності оформлюється контекстуально (за допомогою адвербіальних маркерів, зокрема й лексико-граматичних утворень, які вказують на відтинок часу, протягом якого тривала дія), напр.: *Він весь ранок пролежав у ліжку — Tüm sabahı yatakta geçirdi*.

Фінітивний рід дії твориться за допомогою префікса **від-** і позначає припинення певної діяльності або стану зі спеціальним акцентом на тому, що ситуація не просто припинилася, а припинилася назавжди. На відміну від усіх інших родів дії у випадку з фінітивними дієсловами маємо один безпосередній і чіткий еквівалент у турецькій мові у вигляді перифрастичної дієслівної форми *-mez olmak*, яка формально є антонімом згаданої вище перифрастичної форми початку дії і позначає таку дію, яка припинилася й набула стану подальшої нереалізованості, напр.: *Він своє відбігав — Koşmaz oldu*. В українській мові частотною характеристикою фінітивних дієслів є використання їх із лексемою *своє*, напр.: *машина своє від'їздила, він своє відбігав, корабель своє відплавав* тощо. А. А. Зализняк відзначає, що фінітивні дієслова мають певне конотативне забарвлення, містять оцінний компонент, причому з нефіксованим знаком оцінки¹⁰. Розглядуваний рід дії є доволі продуктивним у сучасній українській мові й фактично вільно твориться від будь-яких дієслів, що позначають неграничні гомогенні процеси або стани.

Кумулятивний рід дії твориться за допомогою префікса **на-** і зрідка **пона-** (у другому випадку йдеться про вищу міру «кумулятивної інтенсифікації» дії) й позначає накопичення результату дії, напр.: *наробити помилок, напилати дров, наварити варення* тощо. Зазначений рід дії може утворюватися від дієслів як доконаного, так і недоконаного виду; якщо кумулятивне дієслово утворене від

¹⁰ Зализняк Анна. А. Знач. праця.— С. 3.

дієслова руху, воно позначає час або відстань як сукупний результат, напр.: *наїздити, налітати*. Кумулятивним дієсловом нерідко властивий оцінний компонент з негативним забарвленням (відтінком осуду), причому таке забарвлення може як редукуватися, так і виявлятися значною мірою, напр.: *Понабудувували тут хмарочосів!*

Кумулятивні дієслова з усіма властивими їм конотаціями жодним чином не можуть бути відображені в турецькій мові, надто ж коли йдеться про згаданий негативний оцінний компонент. Так, ми можемо передати турецькою мовою відтінок розмаїття акумульованих об'єктів (як у наведеному вище прикладі): *Burada birçok gökdelen kurdular*. Проте надати такому висловленню властивих відповідному українському висловленню оцінних ознак за допомогою турецьких лексичних чи граматичних значень складно. Лише певною мірою це можна компенсувати просодичними засобами, іноді — вигуками.

Сатуративний рід дії твориться шляхом приєднання префікса *на-* в комбінації зі зворотним постфіксом *-ся* і вказує на те, що дія здійснювалася аж до повного насичення або й навіть переситу, напр.: *набігатися, нагулятися, накупатися, наїстися* тощо. Сатуративні дієслова нерідко супроводжуються додатковими адвербіальними маркерами на зразок *досхочу, досита, до знемоги, до знесилля* тощо. Не можна не помітити, що сатуративний рід дії дуже близький до кумулятивного. Як зазначає А. А. Залізник, інколи він інтерпретується як його окремий випадок з тією відмінністю, що в центрі уваги опиняється сам суб'єкт¹¹. Певна кількість сатуративних дієслів використовується лише або переважно в заперечній формі, напр.: *Він пив і ніяк не міг напиться. Вона не могла на нього налюбуватися*.

До групи сатуративних в українській мові належать також ті дієслова, що утворені за допомогою префікса *пере-* і позначають здійснення дії до повного насичення (*перебігати, переплавати* тощо), — такі дієслова є неперехідними. Крім того, подібного роду сатуративні дієслова можуть бути й перехідними, тоді відбувається певний «зсув» семантики від пересичення дією до її інтенсифікації з набуттям дієсловом значення дії, виконаної суб'єктом більшою мірою / у більшому обсязі, ніж здійснив інший суб'єкт (суперіоративна семантика), напр.: *Ми його перебігали / переплавали* тощо; такі дієслова найбільше властиві розмовній мові.

Відтворити конотативне забарвлення сатуративних дієслів турецькою мовою в переважній більшості випадків складно, інколи й узагалі неможливо, а саме значення сатуративності можна передати (хоча далеко не завжди воно виявляється релевантним у турецькому висловленні) за допомогою відповідних лексико-граматичних або лексичних засобів, які диктуються контекстом і прагматичними параметрами висловлення, напр.: *Він наївся (досита) — Karnı doydu* (досл.: *Його живіт / шлунок наповнився*), *Bol bol yedi* (досл.: *Він багато поїв*); *набігатися — çok koşmak* (*багато бігати*), *koşmaktan yorgun düşmek* (досл.: *впасти втомленим від бігу*) і т. п.

Дієслова із суперіоративною семантикою при їх відображенні турецькою мовою спираються на післяйменники *çok* або *fazla* з висхідним відмінком (*більш ніж хтось*) або ж у комбінації прислівника *çok* і післяйменника *fazla*, напр.: *Я його перебігав — Ondan çok / Ondan fazla / Ondan çok fazla koştum*; допустиме використання аспекту можливості в присудковій: *Ondan çok fazla koşabildim / Ondan çok fazla mesafe aldım / alabildim* (*Я зміг пробігти набагато більше, ніж він*).

¹¹ Там же.— С. 4.

Вище йшлося про дієслова з підвищеною інтенсивністю вияву ознаки; з іншого боку, в українській мові є також два роди дії, в яких виявляється недостатній (редукований) вияв ознаки інтенсивності. Ідеться про: а) послаблено інтенсивні дієслова, які творяться за допомогою префікса **на-** і позначають неповноту вияву дії, наприклад: *накрапати*, *наспівувати* тощо. Подібні дієслова можуть мати свої прями еквіваленти в турецькій мові у вигляді дієслівних лексем, які містять семантику недостатнього вияву ознаки дії в своєму лексичному значенні, як-от: *çişelemek / serpelemek* — *накрапати* (про дощ), або ж їх значення може відтворюватися за допомогою мовних засобів, які вказують на недостатність або редукованість вияву ознаки дії (наприклад, прислівники *biraz*, *az* — *трохи*, *номалу* тощо), прикметники *küçük* — *маленький / невеликий* тощо, а можуть і не виявлятися взагалі, коли йдеться про нерелевантність згаданої ознаки в турецькому висловленні; б) недостатньо інтенсивні дієслова із семою супровідної дії, які творяться за допомогою префікса **при-**: *приспівувати*, *пританцьовувати*, *примовляти* тощо. Рецесивність ознаки інтенсивності дії у випадку її релевантності для висловлення в турецькій мові позначається так само, як і в попередньому випадку, а от відтворити (у разі потреби) сему супровідності дії складніше: для цього слід вдаватися до спеціальних синтаксичних конструкцій, інтегрованих на основі або дієприслівника супровідної дії (*-ken*), або ж відповідних засобів текстової когезії, функцією яких є зв'язування синтагм у реченні (речень у межах складного речення). Наприклад: *Bin söylediyordu nam — Biz şarkı söylerken, o bize eşlik ediyordu* (або *etmeye çalışıyordu* — для відтворення ознаки редукованості дії) / *Biz şarkı söylüyorduk, o da bize eşlik ediyordu / O da bizimle birlikte şarkı söylüyordu (...şarkı söylemeye çalışıyordu)*.

В українській, як і в інших слов'янських мовах, є група родів дії, які можуть бути об'єднані під назвою «інтенсивно результативні дієслова» на зразок: *додзвонитися*, *загратися*, *розговоритися* (вони творяться за допомогою циркумфіксів **до-** / **за-** / **роз-** ... **-ся**). У межах цієї групи виділяють кілька родів дії.

1. Досягальний рід дії, який вказує на доведення дії до бажаного результату шляхом докладання зусиль (можливо, і великих), з подоланням перешкод, напр.: *додзвонитися*, *докопатися*, *достукатися*, *дочекатися*. Дотичними до досягального роду дії є й результативні дієслова, які творяться за допомогою префікса **ви-**, напр.: *виходити* (*що-небудь*), *вібігати* (*що-небудь*) тощо. У турецькій мові, коли йдеться про підкреслення досягнення бажаного результату в здійсненні певної дії, використовуються дієслова, що входять до лексико-семантичного поля «досягнення успіху» на зразок *başarmak*, *muvafak olmak*, напр.: *Mu doydular do istini — Gerçeęe ulaşmayı başardık*. Крім цього, у більшості випадків значення успішного досягнення результату в турецькій мові може відтворюватися за допомогою дієслівного аспекту можливості (*Я нарешті додзвонився до нього — Nihayet onu telefonla bulabildim*), інколи навіть комбінацією обох засобів — *Gerçeęe ulaşmayı başarabildik*. Оказіональними еквівалентами українських досягальних дієслів можуть слугувати й інші засоби турецької мови, які вказують одночасно і на досягнення результату (не завжди бажаного й не завжди позитивного), і на інтенсивність виконання дій, спрямованих на досягнення такого результату (ідеться насамперед про складнопідрядні речення з підрядним інтенсифікаційно-додатковим), напр.: *Vin dokurivsa do nudotu — O kadar çok sigara içmişti ki midesi bulanmaya başladı* (досл.: *Він так багато курив, що його почало нудити*).

Негативний відтінок, який нерідко можуть мати дієслова досягального роду дії, турецькою мовою може позначатися різними лексичними й граматичними засобами (насамперед дієсловом *pişman olmak* у відповідній граматичній формі), переважно описового характеру в супроводі лексем *Ama da...!* в ініціальній позиції в реченні або фразі, що, власне, й указує на емоційне забарвлення висловлення, напр.: *Ну, ти ж добігаєшся!* — *Vöyle koşarak ama da pişman olursun!* (досл.: *Бігаючи так, ти пожалкуєш*);

2. Інший рід дії творять дієслова з циркумфіксом *за- ... -ся*; його ще називають надто тривалим родом дієслівної дії. Такі дієслова вказують на те, що дія перевищила певну межу у своїй тривалості, і це, скоріше за все, сталося незалежно від волі й бажання суб'єкта, несвідомо, через надмірне захоплення суб'єкта здійснюваною дією, з можливим негативним результатом, напр.: *засидітися, заговоритися, загатися, загулятися* тощо. У цій групі дієслів виділяються також і ті, що позначають «зануреність» суб'єкта в процес виконання дії без акцентування на тривалості дії й несвідомому перевищенні межі з можливими негативними наслідками, напр.: *замріятися, здивитися, заслухатися*.

У першому випадку еквівалентом розглядуваного роду дії в турецькій мові є лексичні й лексико-граматичні засоби, які вказують на перевищення можливої (дозволеної, прийнятої) межі, часто з негативним результатом, наприклад, колокація лексем *çok fazla* і дотичні до них словосполучки на зразок *normalden fazla, kabul edilenden fazla* тощо. Наприклад: *Ми засиділися в гостях* — *Misafir olarak kabul edilenden fazla / çok fazla oturduk*. Друга група дієслів розглядуваного українського роду дії має своїм еквівалентом турецькі дієслова, які входять до лексико-семантичного поля «заглиблення в дію», насамперед це дієслово *dalmak* — *поринути, зануритися*, напр.: *замріятися* — *hayallere dalmak* (*зануритися у мрії*), *замислитися* — *düşüncelere dalmak* (*поринути в думки*). Сема несвідомого й несподіваного навіть для агенса тривання дії може (хоча й не так часто в сучасній турецькій мові й лише з обмеженим колом дієслів) реалізовуватися за допомогою аналітичної форми зі значенням суперфактивності, як-от: *Ми здивилися на білий пароплав* — *Beuyaz vapura bakakaldık*.

3. Дієслова еволюкативного роду дії з циркумфіксом *роз- ... -ся*, рідше *з- ... -ся* позначають кінцеву фазу поступового наростання інтенсивності дії і, як наслідок, досягнення високого ступеня реалізації певного стану: *розхворітися, розлінитися, розбушуватися, розгорітися, збунтуватися* тощо. У турецькій мові бракує засобів, які адекватно реалізовували б семантику еволюкативності, тому дієслова подібного роду інтерпретуються переважно як такі, що містять насамперед семантику починальності з відповідним відображенням у турецькій мові за допомогою лексичних засобів, що входять до лексико-семантичного поля «початок дії», напр.: *Вогонь розгорівся* — *Ateş yanmaya başladı*. Іноді для відтворення значення українського еволюкативного дієслова турецькою мовою не потрібно використовувати додаткові мовні засоби, напр.: *Іван розхворівся* — *İvan hastalandı*. У тому випадку, коли слід зробити особливий акцент на інтенсивному характері дії, використовують відповідні адвербіальні засоби, які вказують на інтенсивність протікання дії, причому вони комбінуються із засобами, описаними вище, напр.: *Вогонь розгорівся* — *Ateş iyice yanmaya başladı* (досл.: *Вогонь почав добряче горіти*), *Іван розхворівся* — *İvan çok hastalandı* (досл.: *Іван дуже захворів*).

Семельфактивний (одноактний, або однократний) спосіб дії твориться за допомогою суфікса *-ну-*, рідше *-ану-* / *-ону-* й позначає один акт, один «квант» діяльності, вираженої вихідним дієсловом, напр.: *ковтнути, глянути, позіхну-*

ти, крикнути тощо. Семельфактивний рід дії твориться від дієслів, які позначають прості фізичні дії, а також акустичні й оптичні явища. А. А. Залізник зазначає, що ситуація, описувана вихідним дієсловом, може складатися з таких «квантів» (як-от у дієслові *моргати*, яке є багаторазовим повторенням дії *моргнути* — такі дієслова називають багатофазисними, або багатоактними) або бути гомогенною (*дути*, *глядіти* тощо)¹²; в останньому випадку «квантифікація» утворюється самим суфіксом *-ну-*: *дунути*, *глянути*. Друга група дієслів, утворених від вихідних дієслів, що позначають гомогенні процеси, нерідко є стилістично забарвленою й містить у своїй семантичній структурі семи «швидко» й «сильно», коли йдеться про одноразову дію, яка здійснюється різко, із силою, можливо й брутально, але при цьому про неї говорять з певною часткою іронії, мовець ставиться до такої дії наче несерйозно (це особливо стосується дієслів із суфіксом *-ону-*), напр.: *спекульнути*, *критикнути*, *курнути*, а також *довбонути*, *штовхонути*, *психонути* тощо.

У турецькій мові відобразити семельфактивність у згаданому варіанті фактично неможливо, але в цьому в переважній більшості випадків просто немає потреби, оскільки таке значення для турецької мови майже завжди є нерелевантним, пор.: *Вона глянула на нього — Ona bakti* (досл.: *Вона подивилася на нього*), *Я крикнув — Bağırdım* (*крикнув / закричав*). З іншого боку, коли одноактність, «квантовість» одночасно з відтінком інтенсивності, сили, швидкості реалізації дії спеціально акцентується у висловленні, у турецькій мові вдаються до лексеми *kere* (*раз*) у поєднанні з неозначеним артиклем (при такому використанні вони мають функцію адвербіального придієслівного модифікатора) або рідше — до займенника *öyle*, нерідко з неозначеним артиклем й інтенсифікуючою енклітикою *ki* з аналогічною функцією (у другому випадку акцент робиться не стільки на однократності дії, скільки на її інтенсивності), напр.: *Вона глянула на нього — Ona bir kere bakti / Ona öyle bir bakti ki*, *Я крикнув — Bir kere bağırdım / Öyle bağırdım ki / Öyle bir bağırdım ki*. У функції придієслівного інтенсифікатора іноді може використовуватися неозначений артикль, напр.: *Вона глянула на нього — Ona bir bakti*, *Я крикнув — Bir bağırdım*.

Пом'якшувальний (атенуативний) рід дії твориться за допомогою кількох префіксів, зокрема *під-*, *про-*, *при-*, рідше *по-* від дієслів доконаного виду, часто тих, які вже мають у своєму складі інший префікс і позначають «пом'якшення» значення, закладеного у вихідному дієслові («робити що-небудь, не докладаючи особливих зусиль», «робити що-небудь злегка»), виражають поблажливе, причому радше позитивне ставлення до дії або суб'єкта, який виконує дію, з боку мовця, напр.: *під'їсти*, *прилягти*, *прочинити*, *призупинити*, *попризбирувати* тощо. Такі дієслова мають насамперед розмовний характер.

Як і переважна більшість інших українських родів дії, атенуативний рід дії не має безпосереднього еквівалента в турецькій мові, й нерідко відтінок «пом'якшення» дії в турецькому висловленні не відображається, пор.: *призупинити — durdurmak*, *прочинити — açmak / aralamak*, *прилягти — yatmak*. Лише в тому разі, коли «пом'якшення» дії є релевантним смисловим компонентом у даному конкретному висловленні, його можна компенсувати за допомогою відповідних лексичних значень. У переважній більшості йдеться про прислівник *biraz* — *трохи*, напр.: *Під час перерви він трохи під'їв — Mola sırasında biraz yetek yedi*, *Ми призібрали грошеньт і поїхали на море — Biraz para biriktirip deniz kıyısına gittik*. Зауважимо, що певною мірою подібна ситуація просте-

¹² Залізник Анна А. Зазнач. праця.— С. 4.

жується при порівнні атенуативних дієслів у російській (де вони представлені найбільше з усіх слов'янських мов) й українській мовах. Наприклад, російські атенуативні дієслова з префіксом **по-** найчастіше мають своїм еквівалентом в українській мові не дієслова аналогічного роду дії, а лексеми, які в російській мові є вихідними для атенуативних дієслів, або ж словосполуки, до складу яких входить лексема *трохи*, пор.: *попривыкнуть* — *звикнути* / *трохи звикнути* / *почати потроху звикати* — *alışmak / biraz alışmak / biraz alışmaya başlamak*, *поразмятятся* — *розім'ятися* / *трохи розім'ятися* — *biraz idman (jimnastik) yapmak*, *поразвлечься* — *розважиться* / *трохи розважиться* — *biraz eğlenmek*, *поразмыслить* — *поміркувати* / *трохи подумати* / *трохи поміркувати* — *biraz düşünmek* тощо. Слід додати, що зрідка відтінок «пом'якшення» дії може міститися в лексичній семантиці турецького дієслова, як-от у випадку з дієсловом *прочинити* — *aralamak*.

Переривчасто-пом'якшувальний рід дії твориться за допомогою інтерфіксів **по- / під- / при- ... -юва- / -ува- / -ива-**, рідше **-а-**, які мають значення періодичного виконання дії з відтинком пом'якшення («робити що-небудь інколи й потроху»), напр.: *покурювати*, *попивати*, *погулювати*, *покашлювати*, *поципувати*, *пописувати* тощо. А. А. Залізняк вказує на те, що дієслова переривчасто-пом'якшувального роду дії завжди належать до недоконаного виду, при цьому підкреслює, що вони в жодному разі не є імперфективними корелятами до дієслів делімітативного роду дії: *погулювати* не є корелятом до *погуляти*.

Переривчасто-пом'якшувальні дієслова мають три семантично-функціональні типи: а) можуть позначати дії, які ідентифікуються на великих інтервалах (*посиджувати*, *пописувати*, *покурювати*; не можна сказати: *Він зараз посиджує й покурює*); б) позначають актуальні дії та стани (*покашлювати*, *поблискувати*); в) можуть позначати дії і стани обох описаних вище типів (*поглядати*).

Цікавим фактом є те, що в українській мові, в якій, на відміну від російської, дуже обмежено представлені дієслова ітеративного / фреквентарного роду дії на зразок *хазивать*, *сизивать*, *говаривать* тощо, можуть утворюватися переривчасто-пом'якшувальні дієслова, співвідносні з неіснуючими ітеративними дієсловами, напр.: *посиджувати*, *походжати* тощо. Зазначимо, що в першому виданні енциклопедії «Українська мова» про дієслова фреквентарного роду дії не згадується взагалі, проте до другого її видання такі дієслова включені¹³.

Значення переривчасто-пом'якшувальних дієслів турецькою мовою може передаватися двояко: по-перше, як і в переважній більшості з іншими родами дії, за допомогою відповідних лексичних і лексико-граматичних засобів (лексем і словосполук), які в даному разі позначають періодичність у виконанні дії (напр.: *sık sık* — *часто*, *arasıra* — *зрідка*, *zaman zaman* — *іноді* / *вряди-годи*, *zaman zaman* — *час від часу* тощо). По-друге, з огляду на значення перманентності, властиве низці розглядуваних дієслів (тих, які ідентифікуються на значних інтервалах), яке фактично є різновидом загального значення темпоральності, у висловленні періодичність найчастіше реалізується за допомогою аориста, який позначає атемпоральні, зокрема перманентні, періодичні / регулярні дії¹⁴. Нерідко при передаванні значення переривчасто-пом'якшувальних

¹³ Українська мова : Енциклопедія.— 2-е вид.— К., 2004.— 824 с.

¹⁴ Сорокін С. В. Турецький аорист та еквівалентні засоби української мови: функціонально-типологічний аспект // Вісн. Київ. нац. лінгвіст. ун-ту. Сер. «Філологія».— 2005.— Т. 8.— № 2.— С. 83–92.

дієслів турецькою мовою слід вдаватися до комбінації обох засобів, напр.: *Vin inodî nopıscuê vîrui* — *Arasıra / zaman zaman şîir yazar*.

З іншого боку, є переривчасто-пом'якшувальні дієслова, які позначають актуальні дії, при цьому есплікується не значення періодичності в тривалій часовій перспективі, а значення інтенсивності виконання дії в момент мовлення або спостереження, яка досягається багаторазовим її виконанням з одночасною «редукцією» такої інтенсивності виконання, тобто «хтось багаторазово, інтенсивно, але злегка, наче “недовиконуючи”, реалізовує дію»). У такому разі в турецькій мові значення переривчасто-пом'якшувальних дієслів або залишається взагалі невідтвореним (*Суддя поглядає на секундомір* — *Hakim kronometeye bakıyor*), або ж передається лексичними, лексико-граматичними чи навіть граматичними засобами, які позначають «періодичну інтенсивність» (при цьому значення «редукованості», «пом'якшеної» інтенсивності виконання або й «недовиконання» дії, властиве українським дієсловом розглядуваного роду дії, у турецькому висловленні залишається лакунарним). Наприклад: *Суддя поглядає на секундомір* — *Hakim zaman zaman (ikide bir) kronometeye bakıyor / Hakim kronometeye baktıkça bakıyor* (якщо особливо підкреслюється інтенсивність реалізації дії), *Вони стоять поніч дверима й покурюють цигарки* — *Karın önünde durarak (her) / (bîrer) sigara içiyorlar / sigara içip duruyorlar* (аналітична форма зі значенням дуративності вказує на «тривалу інтенсивність дії»). Зауважимо, що в будь-якому разі йдеться лише про приблизну еквівалентність відтворення значення українських переривчасто-пом'якшувальних дієслів — повністю передати їх семантичне наповнення засобами турецької мови неможливо.

Дистрибутивний (розподільний / розподільчий) рід дії твориться приєднанням префіксів *пере-*, *по-*, *ви-* або їх комбінації *попере-*; обов'язковою умовою реалізації дистрибутивного значення є множинність об'єкта або суб'єкта дії (залежно від ознаки перехідності — неперехідності дієслова). Дистрибутивні дієслова позначають дію, яка стосується всіх об'єктів (суб'єктів) з множинності, названої прямим додатком у перехідних дієслів і підметом — у неперехідних; відповідно усередині дистрибутивного способу дії розрізняють два підтипи — об'єктний і суб'єктний¹⁵. Наприклад: *перебити, перепрати, позачиняти, повикидати; повмирати, перемерти, перемерзнути*; у розмовній мові трапляється комбінація префіксів: *поперемерзати, поперемерти* тощо.

Дієслова цього роду дії (надто ж суб'єктні) містять у своїй семантичній структурі певний відтінок цинізму, оскільки учасники події розглядаються як сукупність, нечленована множинність, а сама подія при цьому — як щось ординарне (*У селі всі перемерли*).

Дистрибутивні дієслова з префіксом *ви-* використовуються для підкреслення обов'язкової поширеності дії на всіх об'єктів / суб'єктів, напр.: *виздихати* (пор. розмовний варіант *повиздихати*), *виглушити, вигубити*. Вище відзначалося, що особливістю дистрибутивних дієслів є те, що вони можуть утворюватися від вихідних дієслів обох видів.

Відтворення значення «всеохоплювальності» дистрибутивних дієслів турецькою мовою здійснюється за допомогою лексичних і лексико-граматичних засобів, які виявляються в комплексі в межах висловлення, насамперед йдеться про займенники: *tüm / bütün* — *всі, her* — *кожний* і їхні похідні (схожа ситуація є і в українській мові, оскільки в переважній більшості випадків дистрибутивні дієслова у висловленні супроводжуються відповідними займенниками, які вка-

¹⁵ Зализняк Анна А. Зазнач. праця.— С. 6.

зують на охоплення дією всіх об'єктів / суб'єктів), напр.: *Ми позачинали (всі) двері — Bütün kapıları kilitledik*, *Вона перепрала (всю) білизну — Tüm çamaşırları yıkadı*. У турецькому висловленні на повне охоплення дією всіх об'єктів без винятку вказує також й оформлений (означений) акузатив. Що стосується дистрибутивних дієслів з явно вираженим негативним забарвленням (на зразок *повиздыхати*), то такі конотації можна передати в турецькому висловленні лише за наявності відповідного дієслова з негативним забарвленням у лексиконі турецької мови, пор.: *ölmek (померти) — gebermek (здохнути, виздыхати)* тощо.

Аплікативні дієслова позначають старанність, ретельність у виконанні дії й творяться за допомогою префікса **ви-**, напр.: *висьохкувати, вибрызкувати, виснігувати*. Еквівалентне відображення значення українських аплікативних дієслів турецькою мовою здійснюється за допомогою лексико-граматичних засобів зі значенням старанності чи ретельності виконання дії або її інтенсивності: *özenle, titizlikle, titiz bir şekilde; iyice, güzelce*, але використання таких засобів є не надто частотним, оскільки сема «старанності», що міститься в семантичній структурі аплікативних дієслів, у переважній більшості випадків не потребує відображення в турецькому висловленні: *Вона випекла коржі — Pide pişirdi (Özenle / titizlikle pide pişirdi)*, *Він виснігував нісню — Şarkı söylüyordu*.

В українській мові є в цілому не властивий іншим слов'янським мовам рід дії із специфічним значенням, яке формує самотність, етнічну особливість української мови. Ідеться про дієслова доконаного виду з подвійним префіксом **попо-**, який позначає інтенсивно виконувану повторювану дію, наприклад: *попоходити, попоробити, попокривати* тощо. В одному дієслові натрапляємо на редукування ознаки інтенсивності дії, згадаймо колоквіальний вираз *трохи попоїсти*. Відтворення ознаки інтенсивності дії відбувається так само, як і у випадку з іншими родами дії, що містять аналогічну семантичну ознаку, — це можуть бути і прислівники *çok, fazla, bol bol* та ін., а також відповідні лексичні й лексико-граматичні засоби; щодо семи редукованої здійснюваної дії, то відтворити її турецькою мовою фактично неможливо, таким чином, вона належить до розряду семантичних лакун.

Таким чином, як категорію родів дії розуміють тип модифікації дієслівної дії, виражений певними словотвірними засобами, а саме: префіксами, інфіксами, постфіксами, циркумфіксами. Безперечним є зв'язок категорії родів дії з категорією дієслівного виду; змістовна сторона обох категорій фактично є спільною (вони позначають «внутрішній час», спосіб розподілу, протікання дії в часі). Вважаємо їх явищами одного порядку, тобто словотвірними засобами, які вказують на спосіб дисперсії і характер реалізації дії в часі.

Критерій розмежування категорій виду й родів дії — функціональний, який полягає в ступені обов'язковості й факультативності розглядуваних мовних явищ; вид (у своїх інваріантно-варіантних реалізаціях) є облігаторною для будь-якого дієслова в українській мові категорією — не може існувати дієслово, яке на лексичному рівні й, відповідно, у будь-яких граматичних виявах було б індиферентним з погляду видової належності. Натомість категорія родів дії є факультативною; разом з тим вона, на відміну від категорії виду, часто пов'язана не лише з відображенням характеру протікання дії, а й з конотаціями, тобто емоційно забарвленим мовленням.

В українській мові виділяємо такі роди дії: починальний, який, у свою чергу, поділяється на інхотативний починальний та інгресивний починальний роди дії; делімітативний рід дії, пердуративний, фінітивний, кумулятивний, сатуративний, у межах якого диференціюється суперіоративний рід дії, послаблено інтен-

сивний, недостатньо інтенсивний із семою супровідної дії; група інтенсивно результативних родів дії: а) досягальний, б) надто тривалий, в) еволютаивний, семельфактивний, атенуативний, переривчасто-пом'якшувальний, дистрибутивний, аплікативний, інтенсивно повторюваний рід дії.

Засоби відтворення семантики, властивої українським родам дії, у турецькій мові не є гомогенними. Можна говорити про декілька варіантів еквівалентів розглядуваної категорії в українській мові при передаванні її засобами турецької мови.

1. Найпоширеніший випадок — це відтворення семантики українських родів дії лексичними засобами турецької мови. Така еквівалентність зводиться в основному до двох позицій. По-перше, семантика, яку містить український рід дії, може бути закладена в лексичному значенні турецького дієслова (така ситуація трапляється нечасто), напр.: *прочинити* — *aralamak*, *накратати* — *serpelemek*. По-друге, семантика українських родів дії може відтворюватися за допомогою турецьких дієслів, що входять до лексико-семантичних полів із значенням, яке відповідає даному родові дії; наприклад, починальний вид в українській мові відтворюється за допомогою турецьких дієслів, що входять до лексико-семантичного поля «початок дії», як-от: *başlamak / başlatmak* — *починати / розпочинати*, *girişmek / kalkmak* — *братися (за що-небудь)* тощо; цей варіант еквівалентності є найпоширенішим.

2. Еквівалентним засобом відтворення семантики українських родів дії може бути також і поєднання відповідних лексичних засобів у певних граматичних (синтаксичних) конструкціях, зокрема йдеться й про ті з них, що можуть вважатися сталими. Якщо мова йде про еквівалентність на лексичному або лексико-граматичному рівнях, значну роль тут відіграють адвербіальні маркери (особливо з тими родами дії, які позначають фазовість, кількість, інтенсивність), напр.: *çok, fazla* тощо.

3. Інколи еквівалентність, про яку йдеться в даному контексті, може досягатися й виключно граматичними засобами (яких у такому разі небагато), зокрема це: перифрастичні форми початку й закінчення дії, аспект можливості, дієприслівник супровідної дії, синтаксичні конструкції зі значенням інтенсивності, аналітична форма зі значенням суперфактивності, а у випадку із семельфактивними дієсловами — неозначений артикль; турецькі граматичні засоби можуть слугувати еквівалентами деяких українських родів дії самі по собі або ж у комбінації з лексичними засобами.

4. Зрештою, у певних випадках українські роди дії з погляду відображення в турецькому висловленні можуть поставати як безеквівалентні, тобто являють собою смислові лакуни. Це відбувається в тому разі, коли семантика роду дії нерелевантна в конкретному висловленні турецькою мовою.

S. V. SOROKIN

THE CATEGORY OF MODUS OF ACTION IN UKRAINIAN AND THE WAYS OF ITS RENDERING IN TURKISH: A COMPARATIVE-TYPOLOGICAL STUDY

The article deals with the Ukrainian category of the «modes of action» (Aktionsart) and its functional equivalents in modern literary Turkish in contrastive aspect. There has been investigated a number of means representing the semantics of the Ukrainian «modes of action» in Turkish such as periphrastic forms of the verb, aspect of possibility, adverbial participle of an accompanying action, lexical and lexical-grammatical means. The category of the «modes of action» has been investigated from the point of view of the theory of lacuna. The article is a part of an integral investigation of the Temporal-Aspectual Complexes in Turkish and Ukrainian on the bases of the theses of functional linguistics.

Key words: Ukrainian, Turkish, category of the «modes of action» (Aktionsart), lacuna, functional equivalent.